

בין כיכר השוק לבית המדרש:
על ספרות חז"ל והספרות העממית

ד"ר גילה וכמן

שיעור 1
בין ספרות עממית לספרות חז"ל

<u>בבלי, שבת קיט ע"א (מתורגם)</u>

יוסף מוקיר שבת היה לו בשכונתו נכרי אחד שנכסיו מרובים ביותר.
אמרו לו הכלדיים: כל הנכסים שיש לך – יוסף מוקיר שבת יאכלם.
הלך ומכר את כל נכסיו וקנה בהם מרגלית וקבעה בכובעו.
כאשר עבר בגשר, הפריחה רוח את כובעו והטילתו לים.
בלעו דג. נצוד הדג והביאוהו לשוק בערב שבת בין השמשות.
אמרו: מי יהא קונהו בשעה זו?
אמרו להם: לכו והביאוהו אצל יוסף מוקיר שבת, שרגיל לקנות.
הביאוהו אצלו וקנה אותו.
קרעו ומצא בו מרגלית.
מכרה בשלש עשרה עליות דינרי זהב.
פגע בו זקן אחד, אמר: מי שמלווה לשבת – השבת פורעת לו.

<u>בבלי, שבת קנו ע"א (מתורגם)</u>

רבי עקיבא היתה לו בת.
אמרו לו הכלדיים: ביום שבו תיכנס לחופתה יכיש אותה נחש ותמות.
היה דואג על הדבר הרבה.
אותו היום שנכנסה (לחופתה) נטלה את מכבנתה ונעצה אותו בסדק (בקיר).
אירע הדבר שנכנסה בעינו של נחש.
בבוקר כשנטלה אותה היה נסרך ובא נחש אחריה.
אמר לה אביה: מה עשית?
אמרה לו: בערב בא עני וקרא בפתח, והיו טרודים הכל בסעודה ואין שומעו.
עמדתי ונטלתי את מנתי שנתת לי ונתתיה לו.
אמר לה: מצווה עשית!
יצא רבי עקיבא ודרש: "וצדקה תציל ממוות" (משלי י) ולא ממיתה משונה אלא ממיתה עצמה.

ויקרא רבה כ, ג

מעשה באחד מגדולי כבול שהיה משיא את בנו וברביעי שלו זימן אצלו אורחים.
משאכלו ושתו והטיבו את לבם אמר לבנו: עלה והביא לנו חבית שליין מן העלייה.
כיון שעלה הכישו נחש ומת.
המתין לירד ולא ירד.
אמר: אין אני עולה ורואה מה טיבו שלבני,
עלה ומצאו שהכישו נחש ומת והוא מוטל בין החביות.
המתין עד שגמרו סעודתן.
אמר להן: רבותיי,
לא לברך את בני ברכת חתנים באתם, ברכו עליו ברכת אבלים,
לא להכניס את בני לחופה באתם, הכניסוהו לקברו.
הפטיר עליו ר' זכיי דמן כבול: לשחוק אמרתי מהולל (קהלת ב, ב).

שיעור 2

"שלום אדוני המלך": הסיפור העממי במדרשי חז"ל

<u>בראשית רבה לג, א (מתורגם)</u>

אלכסנדר מקדון הלך אל מלכות קצייא מאחורי הרי החושך.
יצאו, נשאו לו לחם של זהב בקערת זהב.
אמר להם: לממונכם אני צריך?
אמרו לו: ולא היה לך מה לאכול בארצך שבאת אלינו?
אמר להם: לא נצרכתי לדעת אלא כיצד אתם דנים.
כשהוא יושב עמם, בא אדם אחד, קובל על חברו.
אמר: אדם זה מכר לי חורבה אחת, ומצאתי בה אוצר. חורבה קניתי, אוצר לא קניתי.
זה שמכר אמר: חורבה ומה שבתוכה קנית.
אמר לאחד מהם: יש לך בן זכר? אמר לו כן. אמר לאחר: יש לך בת? אמר לו כן.
אמר להם: לך והשא את זו לזה ויהא הממון לשניהם.
ראהו יושב תמה. אמר לו: וכי לא היטב דנתי?
אמר לו: כן.

<u>ויקרא רבה ג, ה</u>

אמר לו: אילו היה אצלכם, איך הייתם דנים?
אמר לו: הורגים את זה ואת זה, והאוצר למלך.
אמר לו: יש אצלכם גשם יורד? אמר לו כן.
יש אצלכם שמש זורח? אמר לו כן.
יש אצלכם בהמה דקה? אמר לו כן.
אמר לו: תיפח רוחו של אותו אדם, לא בזכותכם הגשם יורד עליכם ולא בזכותכם השמש זורח עליכם, אלא בזכות הבהמה הדקה, שכתוב: אדם ובהמה תושיע ה' (תהלים לו, ז) אדם בזכות בהמה תושיע ה'.

<u>ויקרא רבה ל, ב (מתורגם)</u>

אגריפס המלך ביקש להקריב אלף עולות ביום אחד.
שלח ואמר לכהן: אל יקריב אדם היום חוץ ממני.
בא עני אחד ובידו שני תורין, אמר לו: הקרב לי את אלו.
אמר לו: המלך ציווני ואמר לי אל יקרב אדם חוץ ממני היום.
אמר לו: אדוני כהן, ארבעה אני צד בכל יום, אני מקריב שניים ומתפרנס בשניים,

אם אי אתה מקריבן אתה חותך פרנסתי! נטלן והקריבן.
נראה לו לאגריפס המלך בחלום: קרבנו שלעני קדמך.
שלח ואמר לכהן: לא כך אמרתי לך, אל יקריב אדם חוץ ממני היום?
אמר לו: אדוני המלך, בא עני אחד ובידו שני תורין, אמר לי הקרב לי את אלו. אמרתי לו המלך ציווני ואמר לי אל יקריב אדם חוץ ממני היום, אמר לי ארבעה אני צד בכל יום, אני מקריב שניים ומתפרנס בשניים, אם אי אתה מקריבן אתה חותך פרנסתי, לא היה לי להקריב?
אמר לו: יפה עשית כל מה שעשית.
מעשה היה באיש אחד שהיו לו שני בנים.
אחד היה עושה צדקות הרבה, והאחר לא היה עושה כלל ועיקר.
זה שהיה עושה צדקות הרבה מכר את ביתו וכל מה שהיה לו בשביל צדקה.
פעם אחת ביום הושענא נתנה לו אשתו עשרה פולרין.
אמרה לו: צא, קנה לבניך משהו מן השוק.
כיוון שיצא פגעו בו גבאי צדקה. אמרו: הנה בעל הצדקה בא לו.
אמרו לו: תן חלקך בצדקה זו שאנו מבקשים לקנות בגד ליתומה אחת
לקח את הפולרין ההם ונתן להם. נתבייש לילך אצל אשתו.
מה עשה? הלך לבית הכנסת וראה שם מאותם אתרוגים שנושאים התינוקות ביום הושענא, כמו ששנינו: "מיד התינוקות שומטין את לולביהן ואוכלין אתרוגיהן" לקח מהם ומילא את שקו והלך ופירש בים הגדול עד שהגיע למדינת הים.
אירעה השעה ונמצא אותו מלך חש במעיו.
אמרו לו הרופאים: אילו היה לך אתרוג אחד מאלה שנושאים היהודים ביום הושענא היית אוכל ומתרפא מיד.
הלכו, חיפשו בכל המדינה ובכל הספינות ולא מצאו. והלכו ומצאו את האיש ההוא רובץ על שקו.
אמרו לו: יש לך משהו למכור?
אמר להם: אדם עני אני ואין אצלי דבר. פתחו את שקו ומצאוהו מלא אתרוגים.
אמרו לו: לו מניין הם ?אמר להם: מאלה שהיהודים מתפללים ביום הושענא.
הטעינו אותו עליו והעלוהו לפני המלך.
אירעה שעה ואכל מאותם אתרוגים ונרפא.
אמר: רוקנו לו את שקו ומלאו לו דינרים. עשו לו כך.
אמר לו המלך: בקש לך בקשה ואעשנה.
אמר לו: מבקש אני שיוחזר לי רכושי ויצאו כל העם לקראתי. עשו לו כן.
כיוון שהגיע לאותו נמל יצא כרוז לפניו ויצאו כל העם לקראתו.
יצאו אחיו ובניו לקראתו
כשעברו בנהר אחד היכתה אותם שיבולת הנהר ושטפה אותם
ונמצא נכנס לביתו ויורש את רכושו ויורש את רכוש אחיו,
לקיים מה שנאמר: כי פועל אדם ישלם לו (איוב לד, יא)

שיעור 3
"משל למה הדבר דומה..." המשל בספרות חז"ל ובספרות העמים

<u>בבלי, סנהדרין לח ע"ב – לט ע"א</u>

ואמר ר' יוחנן: שלש מאות מְמְשָׁלוֹת שועלים היו לו לר' מאיר בבית המדרש,
ואנו לא בא לידינו אלא אחת [בדפוס: שלש]
שנאמר: אבות אכלו בוסר ושני בנים תקהינה (יחזקאל יח, ב).
ואמרי לה: מאזני צדק (ויקרא יט, לו) וגו'.

<u>קהלת רבה ה, יד (מתורגם)</u>

לשועל שמצא כרם והיה מסויג מכל פינותיו.
והיה שם נקב אחד וביקש להיכנס בו ולא היה יכול.
מה עשה? צם שלושה ימים עד שכחש ותש ונכנס באותו הנקב. ואכל ושמן.
בקש לצאת ולא יכל לעבור כלל.
חזר וצם שלושה ימים אחרים עד שכחש ותשש וחזר למה שהיה ויצא.
כשיצא, הפך פניו והסתכל בו. אמר: כרם, כרם! מה טוב אתה ומה טובים הפירות שבתוכך, וכל מה שיש בך נאה ומשובח. ברם, מה הנאה יש ממך? כמו שאדם נכנס לתוכך כך הוא יוצא.
כך הוא העולם הזה, כאשר יצא מבטן אמו ערום ישוב ללכת כשבא (קהלת ה, יד)

<u>משלי איסופוס (תרגום ש' שפאן, סימן רד)</u>

שועל רעב ראה בתוך גזע חלול של אילן לחם ובשר, שהשאירו שם רועים.
נכנס ואכל את מה שמצא.
מאחר שהתנפחה בטנו ולא יכל לצאת, התחיל גונח ומיילל.
שועל אחר שעבר במקום שמע את גניחותיו, נגש אליו וישאלו לסיבת הדבר,
וכאשר נודע לו מה שנתרחש, אמר לו: הישאר במקום עד שתשוב להיות כמו שהיית בשעה שנכנסת לשם, אז תוכל לצאת בלי קושי.
המשל מלמד כי הזמן מתיר את הענינים הקשים.

<u>בראשית רבה סד, י (מתורגם)</u>

בימי ר' יהושע בן חנניה גזרה מלכות הרשעה שיבנה בית המקדש...
היה הקהל מכונס בבקעת בית רימון.
כיוון שבאו הכתבים של הקיסר התחילו בוכים.

בקשו למרוד במלכות.
אמרו: יבוא אדם חכם וירגיע את הציבור.
אמרו: יבוא ר' יהושע בן חנניה שהוא מלומד בתורה.
נכנס ודרש:
ארי טרף טרף, ועמד עצם בגרונו. אמר: כל מי שיוציא עצם זו, אתן לו שכר.
בא הקורא המצרי, שמקורו ארוך, הכניס מקורו והוציא את העצם.
אמר הקורא לארי: הב לי שכרי!
אמר לו הארי: לך ספר לכולם שנכנסת לפי הארי בשלום ויצאת בשלום.
כך דיינו שנכנסנו לאומה הזו בשלום ויצאנו בשלום.

משלי איסופוס (תרגום ש' שפאן, סימן מא)

זאב אחד נתקעה עצם בגרונו והיה מהלך אנה ואנה ומחפש מי שיושיענו בצרתו.
נזדמנה לו אנפה ובקש ממנה שתוציא את העצם מגרונו ותבוא על שכרה.
הכניסה האנפה את ראשה אל לוע הזאב ומשכה והוציאה משם את העצם,
ואחר ביקשה שכרה לפי ההסכם.
אמר לה הזאב: אנפה, אנפה, לא די לך שהוצאת את ראשך שלם ובריא מפי הזאב, ועוד את מבקשת שכר לעצמך?
המשל מלמד כי הגמול הגדול ביותר שאפשר לקבל מידי רשעים בעד טובה שעושים להם הוא שלא להינזק על ידיהם.

בבלי, בבא קמא ס ע"ב

ישבו רבי אמי ורבי אסי לפני רבי יצחק נפחא.
זה אמר לו: יאמר מר הלכה, וזה אמר לו: יאמר מר אגדה.
פתח לומר אגדה ולא הניח זה, פתח לומר הלכה ולא הניח זה.
אמר להם: אמשול לכם משל, למה הדבר דומה?
לאדם שיש לו שתי נשים, אחת ילדה ואחת זקנה,
ילדה מלקטת לו לבנות, זקנה מלקטת לו שחורות,
נמצא קרח מכאן ומכאן.

משלי איסופוס (תרגום ש' שפאן, סימן רלא)

לאדם אחד, שנזרקה בו שיבה, היו שתי אהובות, אחת צעירה ואחת זקנה.
זו שבאה בימים התביישה להתחבר עם אדם צעיר ממנה, על כן היתה תולשת בכל שעה שבא אליה את שערותיו השחורות, ואלו הצעירה, שסלדה ממאהב זקן, ליקטה את שערותיו האפורות.
נמצא כי האיש אשר כל אחת מהן תלשה את שערו בשעתה נעשה קרח.
כן בכל מקום כרוך ההפסד בדברים שאינם בדרך הטבע.

<u>בראשית רבה יט, י</u>

לשואלת חומץ שנכנסה אצל אשת חבר.
אמרה לה: מה בעלך עושה עמך?
אמרה לה: כל טוב הוא עושה עמי, חוץ מחבית זו שהיא מלאה נחשים ועקרבים שאינו משליטני עליה.
אמרה לה: כל קוזמידין שלו בתוכה והוא מבקש לישא אשה אחרת וליתן אותה לה.
הושיטה ידה לתוכה, והתחילו מנשכות אותה.
כיון שבא בעלה שמע קולה מצווחת, אמר לה:שמא באותה חבית נגעת?
כך – המן העץ אשר ציויתיך לבלתי אכול ממנו אכלת (בראשית ג, יא)

שיעור 4
מילה בסלע: הפתגם העממי ומימרות חכמים

ויקרא רבה טז, ה

אמר ר' יהושע בן לוי: מלה בסלע ומשתוקא בשתים,
דתנן: שמעון בנו אומר כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה (אבות א, יז)

בבלי, מגילה יח ע"א

דרש ר' יהודה איש כפר גבוריא, ואמרי לה איש כפר גבור חיל:
מאי דכתיב: לך דומיה תהלה (תהלים סה, ב), סמא דכולה משתוקא.
כי אתא רב דימי אמר: אמרי במערבא מלה בסלע משתוקא בתרין.

בבלי, סנהדרין קו ע"א

ואת מלכי מדין הרגו על חלליהם וגו' את בלעם בן בעור הרגו בחרב (במדבר לא, ח)
בלעם מאי בעי התם? אמר ר' יוחנן: שהלך ליטול שכר עשרים וארבעה אלף שנפלו מישראל.
אמר מר זוטרא בר טוביה אמר רב: היינו דאמרי אינשי, אזל גמלא למיבעי קרני — אודני דהוו ליה גזיזן מיניה.

משלי איסופוס (תרגום ש' שפאן, סימן לא)

הגמל ראה את הפר מתהדר בקרניו. קנא בו ורצה שגם לו תהיינה קרנים כאלה. הלך אל זאוס ובקש ממנו שיצמיח לו קרניים. כעס עליו זאוס, שאינו מסתפק בגודל גופו ובעוצם כחו, אלא מבקש לעצמו מותרות, ולא זו בלבד שלא עשה לו קרניים, אלא אף החסיר לו חלק מאוזניו.
הוא הדין לגבי רבים אשר מאהבת בצע נושאים עיניהם לחיל זרים, ואינם חשים שבאותה שעה הם מאבדים מה שיש להם.

משנה אבות ד, טו

רַבִּי מַתְיָא בֶּן חָרָשׁ אוֹמֵר: הֱוֵי מַקְדִּים בִּשְׁלוֹם כָּל אָדָם; וֱהֱוֵי זָנָב לָאֲרָיוֹת וְאַל תְּהִי רֹאשׁ לַשּׁוּעָלִים.

ירושלמי, סנהדרין ד, ד

מתניתא אמרה הוי זנב לאריות ולא ראש לשועלים, מתלא אמר הוי ראש לשועלים ולא זנב לאריות.

<u>פלוטרכוס, חיי אישים: אנשי רומי, "קיסר" (מוסד ביאליק, 1971), עמ' 345</u>

מספרים שבמסעו דרך הָאלפים עבר על־יד כפר בַּארבארי עלוב, שלא ישבו בו אלא אנשים מועטים בלבד. חבריו שאלו בצחוק, כדי לבדח את לבם: "כלום גם כאן רודפים האנשים אחר כבוד ומתחרים על הנהגת המקום, והנכבדים מקנאים איש בחברו?" אבל קיסר השיב להם בכובד ראש ואמר: "בעיני עדיף המקום הראשון בין אלה מן השני בין הרומיים".

<u>משנה, אבות א, יב-יד</u>

הִלֵּל אוֹמֵר: הֱוֵי מִתַּלְמִידָיו שֶׁל אַהֲרֹן...
הוּא הָיָה אוֹמֵר: נֶגֶד שְׁמָא – אֲבַד שְׁמֵהּ,
וּדְלָא מוֹסִיף – יְסוּף,
וּדְלָא יָלֵיף – קְטָלָא חַיָּב,
וּדְאִשְׁתַּמֵּשׁ בְּתַגָּא – חֲלָף.

שיעור 5

מילתא דבדיחותא: בדיחות והומור בספרות חז"ל

<u>איכה רבה א, יט</u>

מעשה ברבי יהושע שהיה מהלך בדרך...
כיון שנכנס לעיר מצא תינוקת עומדת ממלאה מן העין.
אמר לה: השקיני מים. אמרה לו: לך ולחמורך.
כיון ששתה ופנה לילך, אמר לה: בתי, עשית כמעשה רבקה!
אמרה לו: אני עשיתי כמעשה רבקה, ואתה לא עשית כמעשה אליעזר!
אדריינוס שחיק עצמות היה עובר בשבילים אלה של טבריה
ראה זקן אחד נוטע נטיעות. אמר לו: זקן זקן, אילו השכמת לא החשכת, אילו יגעת בנעוריך לא היית יגע בזקנתך. אמר לו: חייך אדוני, השכמתי והחשכתי ומה שרוצה הוא עושה.
אמר לו: בחייך זקן, אם הנטיעות הללו עושות ביומך, הטעימני מהן.
זכה אותו זקן ועשו הנטיעות הללו ביומו, ומילא סלו תאנים והלך ועמד לו לפניו.
אמר לו: מי אתה? אמר לו: אותו זקן שעברת עלי ואמרת לי 'אם הנטיעות הללו עושות ביומך הטעימני מהן'. אמר להם: פנו אותן ממנו ומלאו אותו דינרים. נעשה לו כן. הלך וסיפר לבני ביתו.
שמעה שכנתו, הלכה ואמרה לבעלה: בן החושך, בן החושך, שמעת שהמלך הזה אוהב תאנים?
אמר לה: מניין את יודעת?

<u>ויקרא רבה כה, ה (מתורגם)</u>

אמרה לו: הזקן הזה שכננו מילא סלו תאנים ומילאו לו אותו דינרים.
השכים בלילה ומילא את שקו וטען את החמור והלך ועמד לו לפניו.
אמרו לו: מי אתה? אמר להם: שמעתי שהמלך אוהב תאנים.
אמר להם: לכו והעמידוהו בשער הארמון וכל מי שמזדמן ועובר יטיח בפניו.
נעשה לו כן. הלך וסיפר לבני ביתו.
אמרו לו: לך והודה לבוראך, שהיו תאנים ולא אתרוגים,
שהיו בשלות ולא פגים.

<u>בבלי, סנהדרין דף סז ע"ב (מתורגם)</u>

ר' ינאי הזדמן לפונדק אחד.
אמר להם: השקוני מים! הגישו לו דייסה.
ראה ששפתיה (של הפונדקית) מרחשות.
שפך מעט ממנה (מהדיסה) ארצה ונעשו לעקרבים.

אמר להם: אני שתיתי משלכם, אתם גם שתו משלי.
השקה אותה. נהפכה לחמור. רכב עליה לשוק.
באה חברתה והפשירה אותה,
וראוהו רוכב על אשה בשוק.

<u>בבלי, סוכה מח ע"ב (מתורגם)</u>

אמר לו אותו המין ששמו ששון, לרבי אבהו:
עתידים אתם שתמלאו לי מים לעולם הבא, שכתוב: "ושאבתם מים בששון" (ישעיה יב, ג)
אמר לו (רבי אבהו): אילו היה כתוב 'לששון' הרי כדבריך,
עכשיו שנכתב 'בששון' הרי שיפשטו את עורו של אותו איש ויעשוהו לנאד מים וימלאוהו במים.

<u>בבלי, נדרים סו ע"ב (מתורגם בחלקו)</u>

אחד בן בבל שעלה לארץ ישראל, נשא אשה.
אמר לה: בשלי לי תרי טלפי! בישלה לו שתי עדשים.
רתח עליה.
למחר אמר לה: בשלי לי גריווא! בישלה לו סאה.
אמר לה: לכי הביאי לי תרי בוציני!
הלכה והביאה לו שני נרות.
אמר לה: לכי שברי אותם על ריישא דבבא!
היה יושב בבא בן בוטא בשער והיה דן דין,
הלכה ושברה אותם על ראשו.
אמר לה: מה זה שעשית?
אמרה לו: כך ציווני בעלי.
אמר: את עשית רצון בעלך, המקום יוציא ממך שני בנים כבבא בן בוטא.